

Д-р ЯРОСЛАВ СОЛТИКЕВИЧ

ПРИВОРОТТЬ

ЗАПИСКИ ЛІКАРЯ УСС ПРО ОДИН ФРАГМЕНТ ТРАГЕДІЇ УГА
В 1919 — 20 РР.

ТОРОНТО 1955-
Накладом Видавництва „Наша Слава”

Д-р Я. Солтикович
ПРИВОРОТЯ

Допоміжний лист
для адвоката Бандури - Кримського місцевого

Д-р ЯРОСЛАВ СОЛТИКЕВИЧ

ПРИВОРІТТЯ

**ЗАПИСКИ ЛІКАРЯ УСС ПРО ОДИН ФРАГМЕНТ ТРАГЕДІЇ УГА
В 1919 — 20 РР.**

ТОРОНТО 1955.

Накладом Видавництва „Наша Слава”

Тим з моїх Друзів - Героїв, що склали своїм
життям свідоцтво нашій Вірі у свою Державу і Півсвітле Майбутнє —

замість вінка на невідомі їх могили

АВТОР

Після Чортківської офензиви (8—28 червня 1919 р.), в якої розгортаючі УСС відограли важливу роль та добули великі початкові успіхи, йдучи не раз без набоїв в рукопашний бій на добре озброєні польські війська, почався трагічний відворот фронту, який поволі і в повному ладі став відкочуватись на Схід. Я дістав наказ із Бригади УСС їхати до Озерян коло Борщева й організувати там санітарний пункт, а згодом, після переходу за Збруч, — влаштувати Лічницю Вишколу Бригади УСС. Це було для мене велике й почесне завдання, але водночас воно, здавалось мені, переходило мої сили і знання. Був це теж великий удар для мене, бо з самого початку існування УСС я був фронтовиком, постійно перебував на лінії боїв, не знаєв коша і його запільного життя та й, правду кажучи, не любив його.

Але наказ був наказом. Приїхавши до Озерян, я застав там кіш УСС і здезорганізовані частини вишколу УСС. Я почав лікарський перегляд стрільців і, звичайно, здорових відсилав до сотень, слабих додому. Прибувало багато повібраниців, робота аж кипіла і тому через нашу Бригаду я звернувся до Коша, щоб мені приділили до помочі санітарного хорунжого Івана Цибульського, який зі мною перебув усю трилітню фронтову кампанію УСС. Частини армії стояли по селах, до них треба було їздити, отже я купив коня і візок і їздив ними і на побір і на лікарські відвідини. Про те, щоб зорганізувати лічницю, не могло бути мови, все було в русі й відвороті, але я зби-

рав і скуповував ліки, застрики, інструменти та все, що тільки міг дістати і що, -- я знов, — буде конче потрібне. Вишкіл організував нові сотні, я обслідовував і провірював їх фізичну здібність, увесь час був я в русі та роз'їзді і май кінь звик був уже так до такого стилю життя, що ржав, коли я приходив його запрягати. Я теж по-воєнському прив'язався був до нього, тимчасе, що кінь був мудрій і, наприклад, коли я проводив його до криниці, та спускав ведро вниз, він своїм лобом попихав колесо, щоб ведро з водою скоріше показувалось.

Серед цього одного дня нагло виїздимо до Іванкова коло Скали, задержуємося у цім селі кілька днів, останні приготування і трагічно-пам'ятного 16-го липня 1919 року ми були вже над Збручем. Що діялося в серці — годі описати, ніхто не то не співав, але й не говорив голосно. Перші переходили Збруч бойові частини, за ними обози і багато фір з цивільними людьми, врешті різні формaciї — залізничники, поштовики й інші. Нераз робився заколот, але енергійний старшина, що керував вміло переходом, скоро його опановував. Ми були, можна сказати, останні, бо за нами були ще тільки малі відділи й одна батерія, що крила відворот. Май візок був обтяжений до останніх меж, з помічником і другом тов. Цибульським ми йшли пішки. Заки ввійти у Збруч, я зняв стрілецьку шапку, помолився, поцілував нашу землю і грудочку її склав у мішечок, який ми носили на грудях та який звали посмертною легітимацією (Штербецтель). Я втиснув шапку на голову, випростувався, засалютував, сказав друзям: „Ми вояки, не ридать, а добувати!“ — і ми обидва перейшли на той бік трагічної річки.

Після переходу Збруча ми пішли до села Літави, заночували в ньому та подалися на південний схід до містечка Лянцкорунь, а після двох днів маршу вийшли на трактову дорогу до села Жердя і згодом до села Князьпіль. Тут перейшли річку Тарнаву та ввійшли в село

Вихватнівці. Околиця була горбкувата і дорога йшла стрімко вниз та стрімко вгору. Щойно за тим селом дорога пішла рівніше і ми приїхали під кінець липня до села Привороття. Ще до цього я вислав патрулю, щоб порозумітися з розташним старшиною і від нього прийшла відповідь, що у Приворотті є великі будівлі, в яких буде змога влаштувати Лічницю Вишколу Бригади УСС. Був найвищий час, скрізь по дорозі було багато таких, що потребували помочі: одні стрільці були босі й попідбивали були собі ноги, другі мали невідповідні черевики і відпарили від них, нарешті чимало хворіло на різні хвороби. Як тільки було місце на возах, ми везли легше хворих з собою, а тих з гарячкою залишали з одним стрільцем по селах і за якийсь час вони або самі приїздили, або ми посилали по них підводи. З нами тримався пор. Калиняк з двома дівчатами, Чухновською і Козловською; обі були з Станиславівщиною і я їх пізніше прийняв за санітарок у нашу лічницю.

Привороття — велике і гарно розложене село на подільській рівнині. Двора в ньому не було, але посередині пишався величезний парк і сад, а при дорозі у формі квадрату гарні муровані будинки т. зв. Духовного Училища, яке тоді було замкнене з приводу літніх ферій. В училищі була бурса для постійних учнів та мешкання для директора й учителів з родинами, теж великі, повні світла шкільні зали.

У перших годинах нашого перебування у Приворотті і населення і ввесь учительський персонал Духовного Училища були не дуже нам прихильні. Ми відчували боляче, бо нам казали, що за Збручем приймуть нас рідні з одвертими руками. Але ми були Січові Стрільці, — молоді, веселі, балакучі й розспівані, — ми розбрилися по великому селі, що залунало від наших пісень, а стрілецька оркестра стала просто сенсацією і притисном здобула серця приворітчан. День-два пізніше ви могли вже скрізь бачити стрільців на роэмовах з дівчатами та

старшими, в селі стали організуватись вечорниці та забави.

Директором Духовного Училища був п. Ковердинський і я познайомився з ним та в дівій розмові намагався добути його довір'я й пізнати його близче. Я мусів узятися за організацію лічниці енергійно, бо хворих прибувало все більше і частина їх лежала по квартирах та ставала загрозою для оточення. Вишкіл збільшився до того, що начислював уже до двох тисяч стрільців і впарі з ним зростав і стан хворих. Я зайняв під приміщення лічниці ліве крило Училища з кількома заміями та окремо чотири кімнати під інфекційний відділ. Решту зайняла команда з канцеляріями, Вишкіл Старшин, харчівня. Все лихо було в тому, що стрільці мешкали приватно по квартирах, і хоч не було їм потано, то серед населення з'являлися різні хвороби, отже всі три, — черевний, поворотний і згодом п'ятнистий — тиф, поруч них червінка та, врешті, чорна віспа. Я мусів діяти швидко й рішуче.

Перш за все я бував кожного дня у дир. Ковердинського, який був вдівцем і мешкав зі своєю молодшою донею Ніною, бо старша була заміжня за старшиною армії УНР. Розповідаючи йому про нас усе, я здобув його довір'я і врешті відважився заявити йому, що задумую забрати для Лічниці Вишколу УСС ліжка, матраци та білизну. Дир. Ковердинський був щирим українцем, розумів наше положення і погодився на мою пропозицію, але обстоював думку, що йому слід скликати формально вчителів та спитати їх думки, бо ж у програмі було відчинити у вересні Училище, до якого небаром сподівалися приїзду учнів-бурсаків. Я натякнув легко дир. Ковердинському, що це війна і що небаром вона мабуть розгориться у ще запеклішу, що я не маю часу та що скоро може бути проголошений віймковий стан, — отже прошу його таки ще сьогодні скликати сходини

вчителів та сказати ім, якби пробували перечити, що справа перерішена військом і санітарною командою. Так і сталося, і чергового дня я мав уже устійнену Управу Лічниці, до якої ввійшов я як лікар, далі сан. хорунжий Іван Цибульський, 4 санітари (на жаль, пам'ятаю прізвище тільки одного з них, саме стр. Книгиницького) і 2 санітарки — Чухновська і Козловська. Того ж таки дня санітарна колона вичистила залі та долівки і ми розклали ліжка з матрациами, простинями, подушками та накривалами-коцами. Те саме зробили ми з 4-кімнатним мешканням, що було призначене під інфекційний відділ. З одної меншої кімнати зробив я прийому, у другій малій розклав ліки, застрики, масті та бандажі, а третю призначив на обсерваційну і з неї відсилається хворих до поодиноких заль. Так за нецілих два тижні була влаштована Лічниця Вишколу УСС у Приворотті на 120 ліжок.

Праця почала йти повною парою. Стан стрільців у Вишколі зростав і водночас більшав стан хворих. Треба було конче парників для дезінфекції, один я взяв з Училища, направив, і цей був призначений тільки для лічниці, другий роздобув, сам не знаю сьогодні звідки і його вживали тільки для стрільців у вишколі. Крім цього влаштував я у лічниці купальню та дві кухні, — дієтичну для важко хворих і звичайну для виздоровців. Сильно бракував мені зубний лікар і я заступав його поневолі та здебільша тільки й виравав зуби. Правою моєю рукою був сан. хорунжий Цибульський, який невтомно помагав мені в усьому і в моїй неприсутності з подивугідним знанням полагоджував усякі справи.

Треба бо знати, що ми не тільки обслуговували Лічницю і Вишкол, але теж їздили по всіх місцевостях, у яких стояли більші галицькі частини. Одна з них, доволі велика, була в селі Грушка, 8 кілометрів на південь від Привороття, стрільці в ній були з-під Коломиї. Гру-

шка — це було село великих садів, у яких були всякі овочеві дерева, але найбільше було горіхів. Ми застали там провізоричний збирний пункт для хворих, що його влаштував був, не маючи ніякої санітарної опіки, звичайний підстаршина. Цей збирний пункт — це був просто жах, хворі лежали в одечі, накриті власними плащами, а по них сотками лазили воші з чорними, як ми казали, хрестами. Я з Цибульським заміпровізували негайно парник із старого кітла, ми віддезінфікували одежду, шинелі й білизну хворих, повчили що робити, залишили трохи ліків і наказали привезти до нас тяжко хворих. Вночі верталися ми обидва втомлені і, не івші зранку нічого, набрали горіхів та всю дорогу теребили і їли. Інша мала частина Галицької Армії була у Вихватівцях, але туди вже єздив сам хор. Цибульський.

Залі лічниці швидко заповнились, були вже випадки червінки, черевного, поворотного та п'ятнистого тифу, а теж випадки чорної віспи, але тільки у місцевих стрільців, що не були, як у нас, щеплені вдруге. Праця страшна, відповідальність ще більша, а все разом почало переростати мої та Цибульського сили. Я зайняв під лічницю вже й друге крило Училища, бо приходили до нас стрільці в жалюгідному стані -- голі, босі й завошивлені. Тільки завдяки двом парникам тримав я довший час під контролею поширення інфекційних хворів в околиці. Ліки, бандажі і застрики виходили швидко, до всього почали траплятись і хірургічні випадки. Отже я нав'язав контакт з т.зв. Больницею у Жванчику, де старшим директором був лікар і, як згодом виявилося, поляк д-р Борисевич. У цій лічниці переводили ми конечні операції під наркозою та при асисті.

Вишкіл УСС ріс, як на дріжджах, сотня за сотнею формувались. Умундировані були ці сотні не зле і, як виходили зі старшинським вишколом на площу вправ, як заспівали та прибили твердий вояцький крок, то аж серце раділо, дівчата вибігали та хитали руками, казали

„йдуть наші стрільчики” і вже не називали нас австрійками, як це було спершу. У мешканців Привороття збудилося українське серце, стрілецькі пісні почала співати сільська молодь на вулиці. Серед цього прийшла теж зміна шапок: ми прийшли в Україну у стрілецьких мазепинках — і нагло, як грім з ясного неба, прийшов на-каз змінити їх для водностійнення з Армією УНРеспубліки, на зелені, що їх носили за Збручем. Ці змінені шапки можна добре бачити на знімці, а прощання з мазепинкою було для мене особисто великим ударом.

Як я вже згадував, з директором Училища, п. Ковердинським, я широко заприяzenився і він дав мені не одну вказівку, де та яким чином роздобути в Жванчику чи Кам'янці Подільському найпотрібніше для лічниці. Я почав їздити до Кам'янця частіше, ходив у ньому по різних урядах, санітарних установах, стукав, де тільки міг, щоб дістати ліки і шпитальну білизну. Часами діставав щось справді, але здебільшого купував — і з порожніми руками не вертався ніколи. Мій чорний кінь був не раз втомлений до краю, бо зробити 30 верстов з гаком до Кам'янця і назад було для нього таки забагато. Такі поїздки робив я пересічно двічі в тиждень: вночі переглядав усіх хворих у лічниці і, записавши на карточці, який кому мають дати лік, виїздив удосвіта, щоб на дев'яту годину ранку бути вже на місці. Під час тих „хожденій” по всяких міністерствах та секретаріатах пізнав я теж професора Антона Крушельницького і встиг його зацікавити своїми справами; ми часто проводили годинку-дві на розмовах про різні, тоді всім нам цікаві, справи.

Якось раз був я знову у професора Крушельницького і таки в бюрі в нього пізнав його 17-літню дочку — Ліду, яка мене ввесь час розмови з батьком пильно обсервувала. Я пішов за своїми справами, але сталося якось так, що вийшовши з міністерства, я наткнувся знову на проф. Крушельницького і його дочку, — ішли

додому і я поздоровив їх. Бачив що, як доня сказала щось батькові і той нагло звернувся до мене: „Пане докторе, не маєте ви охоти зайти до мене? Я мешкаю за Турецьким мостом, число те і те.” Я пробував викрутитись, що мушу негайно вертатись, бо маю обов’язки у Вишколі та й маю коня, якого треба нагодувати і напоїти — і я називав своїків Ковердинських та вулицю, на якій воно жили і куди я завжди заїздив. „Так це близенько нас і вам по дорозі” — кажуть обое і я мусів зайти до них. За гостиною виплитували мене, як воно в Приворотті і коли я розказував, яка там велика лічниця, дивувалися, що я молодий даю всьому раду. З того часу скільки разів бував я у Кам’янці, вступав я до проф. Крушельницького, а доня проводила мене нераз аж за місто. Від нашого професора та за його знайомством дістав я теж згодом різні, головно російські, медичні книжки і, не соромлюсь признатися, читав їх завзято та вчився з них.

А тимчасом зближалася буря, підходили невідомі події. Якось раз, коли я був знову у проф. Крушельницького, він спітав мене, що думаю про цю грізну ситуацію, яка нависала над нами. Я відповів, що я стрілець-вояк і слухаю команди, а якщо прийде час вирішувати мені самому, зроблю все так, як накаже мені честь українця. Не знаю як, але вже тоді вичув я, що проф. Крушельницький, високо освічена і гарна людина, до того ж письменник, згодом автор „Рубають ліс”, „Дужим помахом крил” та інших творів, наставлений прихильно до тих подій, які виростали по той бік фронту в Україні і за що він опісля заплатив життям своїм та своєї родини, повіривши в українізацію та виїхавши 1930 р. в УССР. Іншим разом, коли я був у Крушельницьких, доня професора сказала до мене: „Я знаю, що мій дядько, пор. Свобода, любить вас і постійно, як тільки маєте час, перебуває у вас. Отже я пойду до Приворотті до нього і помагатиму вам у лічниці.” Так воно й сталося: Ліда Крушельницька приїхала і час перебування її у Приво-

ротті належить до найгарніших хвилин, що іх я мав у житті та які не забуваються ніколи.

Лічниця абсорбувала мене все сильніше. Не раз витягали мене з неї силою, а дир. Ковердинський, щирий українець (його син згинув у боях з большевиками) і мій приятель, навіть час до часу запрошуував для цього до себе на чайок всю команду Вишколу — пор. Свободу, хор. Цибульського та інших, іноді комandanта Вишколу, сотника Красноперу і згодом — після його наглого виїзду з якоюсь місією на захід — сотника Білинкевича. Всі ці мої друзі помагали мені, як могли, щоб практия й завдання не розбили моїх сил до решти. Тиф і чорна віспа поширилися серед цивільного населення, мене раз-у-раз викликали до хворих. Щастя було якось зі мною і я мав успіхи; коло мене набирав теж лікарської практики мій вірний друг, хор. Цибульський. Я, теж звернув раз йому увагу, що в хатах, у яких були хворі на чорну віспу, люди заслонювали вікна червоною хусткою; згодом ми переконалися, що виздоровці при таких вікнах мали тільки слабі і незначні дзюби. Цю глибоку практику і досвід нашого народу підтвердили потім і клініки, в яких хворим на чорну віспу насвітлюють сьогодні обличчя червоними електричними лампочками.

На половину вересня 1919 року заповіли до Привороття приїзд отамана Петлюри та санітарного шефа Галицької Армії. Це не було дивне, бо Вишкіл мав уже кілька добре вишколених сотень, як на ті часи гарно мундированих та велику й відому лічницю, а команда Бригади УСС була з цього приводу горда; її вважали за одну з найкраще зорганізованих галицьких частин за Збручем. Тільки я, шеф лічниці, виглядав надто молодо. Команда та персонал лічниці радили мені запустити бороду, мовляв буду, як лікар, поважно з нею виглядати, але борода не хотіла рости і я мав з нею таки справді мороку, тимпаче, що й дівчата, яких доводилось цілу-

вати, нарікали на неї. Серед цього одного дня отаман Петлюра таки справді приїхав, зробив перегляд Вишколоу і дуже зацікавився лічницею та її влаштуванням. Представник санітарного шефа УГА, д-р Щуровський, теж дивувався доброму ходові і праці лічниці, похвалив мене та висловив у приказі мені призnanня. Оба високі військовики від'їхали і згодом пішли похвали та піднесення у ступенях, серед них і мене піднесено з четаря на поручника та друга Івана Цибульського на четаря. Теж наші гарні санітарки дістали похвали та... поцілунки від мене.

Так ішло своїм ходом наше життя і праця в лічниці. Нераз бували ми втомлені, але тоді йшли ми в город, сідали на лавку та у дружній розмові, на повні груди дихаючи подільським повітрям, шукали відряди. А журились було чим: ходили вісті про незгодини між УГА і Армією УНР, про силу Денікіна і большевицький наступ, про різниці думок у нашему проводі. Навіть у Кам'янці Подільському, куди я поїхав знову, бачив я на власні очі напружене положення і чув погрози в бік диктатора Петрушевича. Вернувся я ще більш розбитий; оглянув хворих, навіть на чай, на який просив дир. Ковердинський, не хотілося йти. На лавочці в городі знову йшла тяжка розмова і даремно Ніна Ковердинська та Ліда Крушельницька пробували розважити мене, мовляв якось то буде. Я відповів дівчатам, що смерти не боюся, але хотілося б, коли вже згинути, то з честю та не жити в постійній напрузі й небезпеці. Всі ми похмурі пішли спати чи дижурити в лічниці. Такі вечорі бували тоді все частіше і в один з них прийшов теж приказ з Бригади, щоб на означений день, — 3 листопада 1919, — приїхати до Жмеринки.

Я поїхав. У якійсь великий залі були зібрані старшини УГА та Армії УНР. Положення на фронтах було важке, майже безвихідне, більшість стрільців-фронтовиків

лежала хвора на тиф. До старшин вийшов отаман Петлюра і, скриваючи тяжку ситуацію та показуючи на мапу, пробував усіх підбадьорювати. „Ось бачите, говорив він, скільки тут зазначених пунктів, ці червоні точки — повстанчі загони і всі вони зіллються в одну велику масу та силу, яка вижене ворогів з України”. З гірким усміхом слухав я цих слів, потім спішно від'їхав до Привороття, не діставши ніяких наказів чи інструкцій, хоч усі знали, що поляки недалеко Кам'янця Подільського.

Привороття 1919 р. Стоять від ліва — Ліда Крушельницька, санітарний хорунжий Іван Цибульський, третій (з борідкою) д-р Ярослав Солтикович, четвертий — поручник Стецюк. Сидять — поручник Свобода, Ніна Ковердинська, посередині, в білому капелюсі, директор Ковердинський, своячика директора Н. Н. і поручник Стойко.

Після злуки УГА з Денікіном (6 листопада 1919), Вишкіл дістав наказ виїхати на схід, бо поляки зайняли вже Кам'янець і підходили під Привороття. З ним виїхали майже всі мої найщиріші друзі: моя права 'рука

чет. Цибульський, обі санітарки і два санітари; виїхали теж пор. Свобода, пор. Стойко і пор. Стецюк. Я залишився з 150 хворими, двома санітарками та одною санітаркою, харчу мали на 10 днів. Як ми працялися — я не в силі описати, але чаша горя переливалася через вінця і просто розторочувала мене, тоді ще молоду людину. Вишкіл задержався в Ялтушкові, недалеко Бару і звідтам я дістав кур'єром письмо, що команда прийде підводи і санітарів та забере хворих і мене. На жаль, може і на щастя, я не дочекався цього, мабуть з незалежних від нього причин, Вишкіл не міг цього зробити. Ситуація загострювалася. Від Житомира підходили большевики, з другого боку, зайнявши Кам'янець, повільно і непевно наблизялися поляки. Коло хворих не було кому ходити, бо один санітар помер, а другий зі страху просто зник одної ночі, хто зна куди пішов. Залишилася лише одна санітарка і дочка дир. Ковердинського, Ніна, які мені помагали, та ще двох виздоровців, що їх я трохи вишколив і які робили, що могли і вміли. Це були справді ідейні і гарні хлопці, але, на жаль, не тямлю їх прізвищ. Лічниця котилася скорим темпом у пропасть, не було ні харчів, ні ліків. Я ходив по селі та заробляв харчі і для хворих і для себе. Щодня мали ми 2-3 трупи і не було кому не тільки поховати, але й винести їх з лічниці. Бідні й ослаблені виздоровці виносили знесиленими руками своїх померлих побратимів, так хоронили ми наших героїв.

Привороття найшлося покищо в невтралній зоні, — большевики не приходили, а поляки не спішилися і чекали чогось. Що переживав у той час я, — цього ні висказати, ні описати не можна. Я не плакав, а з закусеними устами робив все, що було в моїй силі. Знявши свої старшинські відзнаки, я пішов до Жванчика і просив згадуваного уже д-ра Борисевича перебрати у „больницю“ частину моїх хворих та затримати їх у себе. Бори-

севич відповів мені по польськи, що мовляв він має певні вістки про недалекий прихід польської армії, але й приобіцяв, з огляду на знайомство та досвід зі мною, як товаришем-лікарем при операціях, — зробити для мене все, що в його силі. І слова дотримав, бо в чергових тижнях приймав до свого шпиталю кожного, кого я туди посылав.

Серед цього, як грім з ясного неба, з'явився в мене командант Бригади УСС, отаман Букшований. Приіхав, привітався, але був дивний і мовчаливий. Я погостив його, чим хата багата, навіть мав що закурити і чекаю. Врешті от. Букшований каже: „Слухай, Славку, їдь зі мною. Тут не маєш що робити і пропадеш, а в мене є певне завдання і тільки не знаю ще, як воно розгорнеться”. От. Букшований, хоч старший віком, був моїм давнім приятелем з молодих літ й обидва ми пересиджувати трохи не кожні вакації в Туркевичів у Підмихайлівцях коло Рогатина, де всі називали його „басістим”, бо він прегарно грав на басі та чельо. Я відповів йому: „Як ти називаєш мене Славком, — то це вже добре, але скажи мені, куди я маю іти з тобою і з якою метою?” „Підемо на схід, а потім побачиш, я сам ще не знаю докладно” — була його відповідь. „Слухай, — сказав я рішуче, — я не можу залишити хворих, я маю їх ще понад 30. Багато повімирало, багато я відіслав до Жванчика, багато виздоровців пішло хто зна куди, але — я не піду чі до большевиків, ні до Денікіна.” Його відповідь була: „Я муши у від'їхати, бо на мене чекають, а ти лодумай. А може тобі треба грошей, я маю поважний запас.” „Мені грошей не потрібно, бо селяни і так не хочуть іх брати, — відповів я, — а ти дай мені тільки слово, що як ще мене тут застанеш, то прийдеш до мене, бо як бачиш — це невтральна полоса, але на як довго — не знати”. Ми обидва попрощалися і вже більше ніколи не побачилися.

Лічниця була в агонії. Завошивлення страшне, стоси брудної білизни лежали в одній залі і не було кому

прати її, не було ні мила, ні соди. В заліжах страхітливий холод і ми накривали хворих не раз трьома коцами. Смерть висіла над усіми нами, а я з одною санітаркою та двома слабкими виздоровцями робив, що міг, щоб не піддатись їй. З болем серця ішов я до хворих. Деякі з них мали грізні відлежини і тіло в них просто відпадало від костей. Ніна Ковердинська вигребувала якісь старі простириала і ми пробували робити з них бандажі, бо врештою мали тільки старі шмати, які виварювали й сушили та прикладали до ран, вишкребуючи із слів останки мастей. Я теж був страшно завошивлений, постійно приносив насікомих від хворих та зі сіл. А в селах бували тяжкі випадки, м. ін. сухої гангреди, коли нога через т. зв. в медицині самочинну ампутацію відпадала сама по коліно. Я чув, що сам незабаром захворію і просив тільки Бога, щоб змулювався над рештою моїх хворих, з яких, — я був свідомий, — не один засуджений на загибель. Від журби і тривоги не брався нікого з нас сон: пізно вночі, перебравшись та сяк-так очистившись, заходив я не раз до помешкання дір. Ковердинського і втрое — з ним та його дочкою Ніною — сідали ми коло печі, біля якої шипів монотонно тульський самовар. У печі догоряли останки старих плотів, не було нафти і малий каганець ледве освічував кімнату. Холодна і страшна зима підходила — і тільки ще десь на дні наших душ та сердець тліли-боліли останки надії. Вдесяте розважували ми в розмовах перелапані вісті: що поляки готуються йти вперед, що Галицька Армія змушенена переговорювати з большевиками, — одна від другої прикріші та лячніші.

Якось в один з тих днів пішов я знову між хворих і серце мені просто спинилося з болю: двох стрільців було в агонії, третій, — не пам'ятаю сьогодні його прізвища, — страшенно кричав і просив: „Добийте мене, докторе!” Це було понад мої сили, я взяв шинель і рі-

шився йти до Жванчика, хоч у селі було повно підозрілих постатей, — большевицьких агентів та польських розвідчиків. На брамі лічниці спинила мене Ніна Ковердинська: „Ярослав Іларіонович, куди це ви?” Я відповів, що мушу дістатися до Жванчика та добути хоч пару застриків, хоч бінг-два бацдажу. „Ради Бога, не йдіть, каже Ніна, сьогодні в селі вранці вбито трьох стрільців, положення дуже непевне.” „Хто мене пізнає, що я старшина, бачите, що я в шинелі і звичайній шапці!” — відповів я. — „А піти я мушу!” Дівчина побачила, що я рішений іти. „Тоді я йду з вами!” — була її відповідь — і ми лішили і щасливо вернулись. Нафіть успіх мали, — принесли трохи перев'язочних матеріалів і, що важніше, застрики камфори, кофеїну, морфіну та інші ліки на піддерожання серця і обігу крові. Я перев'язав хворих та зробив застрики стрільцеві, який дуже терпів і чергового дня йому було багато легше. Тільки тих двох, і цо вмерли, чекали на сумні похорони. Цвинтар у Пригородті заповнювався воїнами з Українського Січово-го Стрілецтва та інших частин УГА, які за волю й долю України віддали серед страшних терпінь своє молоде життя. Теж двом останнім, яких ми на цьому цвинтарі поклали, сплели ми вінок з дубового листя та поставили березовий хрест, — чиєсь невідомі руки дбали про ці могили і навіть посадили на них барвінок.

Кілька днів після цього, коли я оглядав хворих, мене міцно вколою щось в околиці містка. Я розшиптив лікарський плащ та сорочку і найшов велику вош з чорним хрестом. „Це якась злюча бестія”, — зажартував я до Ніни Ковердинської, — „і аж тепер я захворію, побачите”. Вже давніше вчив я її робити застрики, але Ніна була ніжна дівчина і вони її не дуже вдавалися. Тепер це було потрібне ще більше і я звернув їй увагу на опанування цієї штуки.

Був грудень. У лічниці було ще 13 хворих. Чотири чи

п'ять днів пізніше я дістав сильну дрижі, потім гарячку і пішов у маленьку кімнатку у правому крилі Училища та поклався у постіль. Ввечорі прийшла Ніна Ковердинська і я сказав їй: „Бачите, я вже захворів. Не знаю, чи переживу, бо нерви мої знищенні, але вас прошу, пильнуйте тих хворих, які залишилися. А якщо хочете мене врятувати, — робіть мені кохного дня застрик, раз з камфори, то знов кофейну, навіть тричі вдень, але в груди, бо це найдоступніше місце.” Четвертого дня я втратив свідомість і збудився та відкрив очі щойно після 17-и днів. Коло мене сиділа Ніна, тримала мене за пульс і тихим голосом просила, щоб я був спокійний, мовляв, зі мною вже все добре. І справді, з кожним днем я почував себе краще, а дівчина приносила мені їсти та далі піклувалася мною. Одного вечора гарячка ще раз підскочила, але мабуть тільки тому, що я вже усвідоомлював собі все і коли Ніна прийшла, я спитав, що сталося з тією рештою хворих, які були залишилися. Вона неохоче сказала, що кільком померло, решту вона відіслала до Жванчика, — і знову просила мене не хвилюватись, мовляв, я вже вам розкажу. А чергового дня, що був сильно морозний, принесла мені обід і, взявши мене після нього за руку, почала розказувати. „Ви були тяжко хворі і непрітомні, ви зривались, кричали і командували. Десятого дня ви були без пульсу, я дуже перелякалась і робила вам тричі в день застрики. Ви дуже кривилися, бо мабуть яробила невдачно і нервово. Серед цього бракло застриків. Ви були бліді і не ворушилися. Я не знала, що робити і, не питанчи нікого, побігла до Жванчика, до д-ра Борисевича та просила його, щоб конче пішов зі мною і рятував вас. Він не хотів іхати, бо мовляв, має візвання до Кам'янця, але на мої благання, знаючи моого батька, приїхав, провірив вас і сказав по-російському: „Ви відійті, що зде є уже нічево не зделаєш”. Записав дігітатіс, залишив ще 16 застриків і від'їхав. Я була в розлуці,

заявято розтискала вам зуби та давала вам пити з пляшечки, робила три рави денно застрики і ви щасливо перебули кризу.”

Я був зворушений цією розповіддю, взяв руку Ніни і досяг тримав при устах. Потім я висловив побоювання, що й вона може заразитися. „Ні, заперечила дівчина, від вас ні, ви не маєте вошій, я з (забув прізвище) чисто вас тримала”. Нагло на подвір’ї зробилася якась метушня, Ніна збентежилася, сказала „Я погляну, що там таке” і вийшла. Люба дівчина, вона боялася мені сказати, що до лічниці прийшли поляки і, щоб мене не нервувати, вибігла поглянути та порадитись з батьком. Але я вже вчув польські вигуки, пробував підніматись, не зміг, впав на землю і знову ледве з трудом дотягся до ліжка. Нагло відчинилися двері і ввійшла польська патруля з трьох вояків з найженими багнетами та офіцером у проводі. „Офіцерик”, шикарний, як це в них буває, — мабуть поручник, сказав: „В’єми вшистко о пану, пан січовік, бандита і мордовал наших, ми зараз заопекуєми сен вамі”. Я спокійно, слабким голосом, але чистою польською мовою відповів: „Пане поручнику, я не бандит, а старшина-лікар і не тільки нікого не замордував, — навпаки, кожному раненому чи хворому, без рівніці національності, давав допомогу. Стільки на мою оборону і ваші обидливі слова. А тепер вам треба знати, що тут є п’ятнистий тиф і не тільки ви, але ваші вояки можете його набратися.” Коли він почув чисту польську мову, був трохи збентежений і сказав: „Я виходзе з сержантем, а ви ту обай пільнийце го!” Вбігла Ніна Ковердинська, але офіцерик витрутити її: „Пані не вольно ту входіць, он ест арештовани” — і я залишився з двома вояками.

Довгий час не міг я промовити від хвилювання та сслаблення нічого. Нагло оба вояки заговорили до себе і — по-українському! „Дивись, які під ліжком добре „ко-

місъні” черевики і який добрий плащ!” — показав один з них на все, що мені ще залишилося. Я був сильно здивований і, зібравши всі сили, промовив до них: „Так ви українці і в польській армії? Не сором вам, що ваші брати терплять і вмирають за волю і батьківщину?” Воїни збентежились і тоді один сказав мені, що він був у Франції, його побратим в Італії і їх звербували силоміць до армії Галлера: „Ви мене не пильнуйте, кажу до вояків, бо бачите самі, що я не в силі рухатись, тільки підійті до поручника і скажіть йому, що я не втчу і що шкода мене пильнувати.” Один з вояків пішов і я сказав другому: „Якби тут прийшла дівчина, пусті її до мене”. Так і сталося. Ніна прийшла, принесла мені молока і була дуже схвильована. „Будь добрий, сказав я до того ж вояка, вийди на хвилину, я хочу перестелити ліжко” — і як тільки він вийшов, я сказав Ніні, що мені треба тікати, бо мене заберуть, але в мене немає сили. Я вже пробував устати та впав на землю. Тоді той янголдівчина сказала півголосом: „Я маю вже плян. Ми перенесемо вас до саду, до сушарні, там не буде холодно, а ввечорі прийдете до нас.” Вояк не вертався до кімнати, потім надійшов другий, обидва щось поговорили і пішли. Тоді Ніна кинула комусь, ввійшла якась жінка, вдяйку помогли мені зодягнутись і попід руки завели мене до сушарні в саді. Шукали мене, чи ні — не знаю, але слідуючого ранку я довідався, що польський відділ пішов вперед і на якийсь час у нас стало тихо. Я швидко одужував, приходив до сил і вечорами заходив до дир. Ковердинського, де, як звичайно, шипів самовар і доня пильнувала, чи хто не надходить. Говорили ми про різне і я настоював, що мушу щось зі собою зробити, бо сидіти безборонним та в постійній небезпеці немає глузду. Ніна перемовляла мене, щоб я залишився з ними, мовляв за мною тут уже історія, і погрожувала жартом, що мене ю пустить. Але якраз тому, що у Приворотті

була за мною історія і трагедія, я ще міг та й не мав для чого у ньому залишатись, врешті невідомо було, під чиє правління попаде Поділля з Кам'янцем. Остаточно я погодився з Ніною та її батьком, що на тиждень-два переїду до будинку, який вони мали в Кам'янці, але по-кишо хотів піти ще до Жванчика, бо був певний, що там найдуться ще мої хворі чи виздоровці. Біда була лише в тому, що я не мав ще сил відбути дорогу в оба боки, разом коло 14 верств.

Пам'ятаю, одного вечора ми сиділи утроє знову, розмовляли про минуле та вгадували майбутнє. Ніна спітала мене, чи дуже відчував я ті застрики, що їх вона мені робила; я підтвердив це та зазначив їй, що знаю, як вона намагалася рятувати мене, та скільки зусиль їй це коштувало. „О, так, каже Ніна, коли я підходила до вас із стрікаankoю, я ціла дрижала з непевності, чи зроблю це як слід...” — і я бачив з її уст та очей, що воно так і було. Серед розмови нагло постукав хтось у хатні двері. Я пішов у другу, темну кімнату, Ніна вийшла поглянути, хто це. За хвилину вернулася: „Прийшов якийсь чоловік і розказує, що він стрілець з лічниці у Жванчуку і хоче з вами бачитись.” „А як говорить?” „По-українському і з акценту видно, що галицький.” Я вийшов — це був справді один з моїх хворих, тепер уже здоровий. „Пане докторе, каже, ми довідались від д-ра Борисевича, що ви були важко хворі та що на щастя видужали. Маю від нього листа для вас. Нас у „больниці” ще яких 40, частина з них, що були важко хворі, не зовсім ще прийшли до себе, а яка десятка нас працює як санітарі, на кухні та впорядчки і за те маємо удержання.” Я прочитав листа, д-р Борисевич просив відвідати його. Таки чергового дня, відчуваючи приплив здоров'я, пішов я до Жванчука і широко тішився, зустрівши своїх стрільців. Декого з них уже й пізнати не міг, бо хлопці позодягалися під місцевий смак і навіть носили

баранкові папахи. Ми не могли натішитись собою. Д-рів Борисевичеві мабуть дали знати про мене, бо він незабаром прийшов, покликав мене до своєї кімнати і урядовим, але прихильним голосом заявив мені по-польському: „Пане колего, вам може вже відомо, що я став санітарним інспектором на весь ушицький повіт та делегатом до Міністерства Управи Східнimi Землями. Не маю часу, постійно буваю у роз'їздах і вас, бо ви мені знайомі, іменую заступником, але тільки в лічниці, а не поза її засягом.” Пропозиція мені всміхалася: поперше буду разом з моїми стрільцями, подруге зможу їм допомогти і разом подумаємо, що нам дамі робити. „Позавтра, каже д-р Борисевич, мусите бути вже тут, бо я виїжджаю на 4 дні.”

Не було чого думати, я дав свою згоду. Вернувшись до Привороття, я розповів про все панству Ковердинським. Ніна була невдоволена таким зворотом справ, але пробувала не показувати того по собі. Коли я востаннє відходив з Привороття, вона відвела мене до пів-дороги і на прощання сказала: „А приходьте, не забувайте про нас. І давайте знати, коли прибудете, щоб я виходила вам на зустріч!”

У Жванчику почалася нова сторінка моого життя і зокрема того його періоду, що проходив бурхливим воєнним часом. Я робив службу лікаря, перевірював хворих і добув собі теж у цивільному населенні повне довір’я. А вечорами я сходився зі своїми стрільцями і ми розважували різні питання та, головно, найважливіше з них: що нам тепер робити? Конче треба було ще підоjjдати, якесь вияснення мусіло наспіти. Точних вісток, що сталося з Галицькою Армією, не було. І справді: за якийсь час стали прибувати стрільці зі сходу і, довідавшись, що у Жванчику є галицький лікар, зголосувались до мене. Від них я й довідався про всю велику трагедію нашії армії та зокрема Бригади УСС. Оповідали теж,

як лічниця УСС евакуувалась з Брайлова до Ялтушкова, як була переповнена хворими до останнього місця та яка страшна була у ній смертність. Це в ній помер тоді сан. хорунжий Перфецький, січовий фотограф Мойсейович та інші, в ній бачили теж сан. чет. Цибульського, але про от. Букшованого нечув ніхто нічого. Вісті були сумні і я рішив діяти на власну руку. Але, покищо по селах, були ще наші хворі і я став їздити з лічниці та забирати їх до Жванчика. Моя діяльність у терені була тяжка та небезпечна і раз мало що не коштувала мене свободи, бо я не мав ніякої польської легітимації та попав на польську польову жандармерію, яка мене арештувала.

Щастя просто хотіло, що серед жандармів був один польський сержант, який переходово побував був із зламаною рукою в нашій лічниці. Він пізнав мене і добився моєго звільнення. При найближчій зустрічі з д-ром Борисевичем я пожалівся йому, що маю у праці різні труднощі і прикрощі, мовляв коли його немає, я муши їхати в околичні села і мене затримують. Я просив його постаратись про якусь легітимацію для мене і хоч д-р Борисевич не дуже сподідався дістати її, проте після першої його поїздки до Кам'янця Подільського таки привіз відповідну посвідку. В ній стояло виразно, що „д-р Я. Солтиковіч, асистент шпиталя в Жванчiku, може порушать сен по цалим повеце ушицькім влончне з Каменьцем Подольськім” і підписане було „Міністерство Заржонду Зем Всходніх”. З тією посвідкою я їздив уже свободно по околиці та збирав наших хворих, аж поки хтось не доніс, що в лічниці багато галичан і до неї не впала польська контроля. Я мав ще якраз час оказати стрільцям поховатись, але коли отісля приїхав д-р Борисевич і звелів мені звільнити всіх здорових та відіслати їх до польської команди, я відбув вночі нараду, чаказавши з около 60 стрільцями, які були у Жванчiku, прийти тільки кіль-

ком, щоб це не кидалося в око. Зрештою нарада була коротка. Я сказав стрільцям, що йду завтра до Кам'янця і, що мусять ждати на мій поворот. У Кам'янці побував я два дні. зустрів Ковердинських і навіть заїхав був до їх хати у цім місті. Польська мова ставала мені в пригоді, скрізь зустрічав я всякі польські формaciї та багато польських старшин та старшин Дієвої Армії. Я встиг швидко довідатись, що Галицька Армія вже не існує і що Армія УНР йде з поляками, що ситуація дуже напружена та що поляки хочуть випередити большевиків і підготовляють офензиву. Теж, що частини Дієвої Армії зосереджуються та ведуть ще бої з большевиками, а свої збірні точки мають у Польщі.

Вертаючись з Кам'янця до Жванчика, я передумав все заслухане, але не находив ніякої розв'язки. І тут стала мені в пригоді така подія:

До Жванчика прийшла на короткий час для доповнення та відпочинку З-тя Дивізія полк. Удовиченка. Я пішов познайомитися з полковником і порадитись з ним. Він уже зінав про мене та стрільців і запропонував нам усім вступити до дивізії: мені лікарем-сотником, щоб організувати санітарну поміч для хворих у дивізії, стрільцям — на правах нормальних вояків. Полк. Удовиченко визначив мені, що дивізія буде у Жванчику всього кілька днів і я мушу дати йому знати про все завтра, бо зрештою він може змусити нас силою вступити до дивізії. Я просив про два дні, щоб зібрати стрільців та поговорити з ними, потім спрівді скликав їх та з'ясував їм справжнє положення. Багато стрільців хотіло додому і мені залишалося дати їм тільки загальну раду: хто поздоровшав та орієнтується в терені, — продираїся до своїх рідних, хто здоров, — будь вояком і вступай до дивізії. Хворим і слабим радив я покищо залишитись у „больниці”, що зробити з собою — я не був іще рішений. Але два дні пізніше я був у команді дивізії і переповів

полковникові, що всі здорові зголосяться в його частинах, а слабих та нездібних до військової служби радив пустити додому. Я зазначив теж, що радо стану лікарем дивізії, але мушу зліквідувати Привороття, побувати у Кам'янці та постаратися про санітарні матеріали і для цього прошу про відповідну посвідку. Посвідка була скоро в мене в руках і в ній стояло: „Цим стверджується, що Я. Солтикович, лікар-сотник, дістав припоручення організувати санітарний відділ і удастися до Кам'янця Подільського, а звідтам до Городенки по сан. матеріали.” Городенка була в посвідці зазначена на кожний випадок як місце, де я мав розшукати дивізію. якби в час моєї неприявності її зрушили з місця.

Забезпечений в такі документи, тобто польський з Міністерства Заржонду Зем Всходніх та український з Команди З. Дивізії, я поїхав ще до панства Ковердинських, з ними до Кам'янця і тут ми розпорощалися. Годі описати, яка тяжка та сумна була ця моя чергова розлука з людьми, що їх я щиро полюбив і яким стільки завдячував.

На команді двірця в Кам'янці Подільськім прибили мені відповідну печатку і я виїхав до Городенки. В цім місті не міг я знайти зв'язкового старшини Армії УНР і, шукаючи його, зайшов аж на польську станційну команду. Не зважаючи на оба мої документи, я трохи не попав у тюрму і тільки завдяки добрій польській мові, після довгих торпів та коровоців, мене відіслали до збирного пункту з Заліщиках, де мали бути деякі частини Дієвої Армії та український старшина на польській команді. Шукаючи по місті за цим старшиною, я розглядався вправо й ліво, коли це нагло хтось б'є мене по плечі і каже жартівливо: „Арештую вас!” Я оглянувся і занімів: проти мене стояв мій брат Іван, про якого писали часописи, що він апав у бою і навіть називали місце, де він мав бути похований. Ми сердечно привітали-

ся, а що навіть при допомозі брата мені так і не вдалося віднайти хоч би тільки сліду Дивізій полк. Удовиченка, брат подався з Заміщник просто на Чехословаччину, а я пойхав до Львова. Тут я знову зголосився у зв'язкового старшини Дієвої Армії при польській команді, але і він не поміг мені в чому: грізна ситуація, заколот на фронті та брак зв'язків і розвідки ставили горі коренем всі, навіть годину тому одержані інформації. Зі Львова я сам уже купив білет до Сянок куди зв'язковий старшина радив мені податися, і по дорозі вступив до батьків: після стільки літ я не міг натішитись ними, а вони мною. Відпочавши в рідній хаті кілька днів і переодягнувшись по-європейському, я пойхав до Відня, де — я знов це — була місія ЗОУНР.

Так скінчилася моя військова кар'єра і зокрема моя служба у війську Української Держави. А що до сьогодні ця Держава ще не видала ніякого демобілізаційного закону, вважаю себе і далі її активним вояком та гордий з того, що мені припала була честь організувати Лічницю Вишколу Бригади УСС за Збручем. Думаю, що я гідно і чесно взявся був за діло і в міру сил та знання совісно намагався виконувати свої обов'язки, не залишаючи доручених мені хворих вояків до самого кінця та випиваючи разом з ними спільну чащу горя.

Із стрілецьких часів та 1918-19 років мав я досить вірні записи, але, на жаль, не міг скоріше видати їх з огляду на польську окупацію Зах. України. Згодом, з огляду на безпеку живих ще учасників та їх родин, неможливо було це зробити і в час Другої Світової Війни. Ці записи забрав я, з думкою все таки колись видати їх, коли черговий раз покидав Рідну Землю, але так і не судилося: коли в 1945 р. я попав у лабети червоних, записи були спалені і мені тільки залишилися поодинокі епізоди, м. ін. і той в Привороття. Відтворити ці спогади сьогодні, за браком назв місцевостей, дат та прізвищ, майже неможливо.

Музи не люблять війни і бурхливих часів, зокрема тих, як наші. А тільки часом увечорі, коли настане тишіна і думки полинуть в минуле, щось аж давить тебе в грудях і просить, щоб не мовчали про нього. І так було воно мабуть і того пам'ятного 18 листопада 1954, коли зайшов до мене вірний мій співтовариш в організуванні Лічниці Бригади УСС, побр. Іван Цибульський. Він приніс одиноку, зацілілу крізь бурі і хуртовини минулого, знімку з Привороття — і що довше та ближче приглядався я до неї, то на серці ставало мені тепліше. Ми почали згадувати ті неповторні часи, мій друг пригадував щораз якийсь епізод і я попав у дивний стан. Треба писати! — скавав я йому на прощання, розшукав пожовкі та проторті останки записок з Привороття, сів о год. 9.30 ввечорі за стіл і коли перенісся думками в ті часи, в мої пам'яті наче відкрилися якісь дверці, — я став пригадувати собі місцевості, прізвища і навіть поодинокі розмови. Я писав і писав, аж зробився день — і зродився на папері оцей спогад, маленька квітка на могилу тих, що впали за Волю України, квітка в 40-ліття виступу УСС на бій з одвічним ворогом Москвою. Ми боромися! — кажу собі гордо і чую, як відгомін цього, в майбутньому:

Ми і переможемо, коли на сотнях фронтів, навіть на такому маленькому, як Привороття, находилися та постійно находяться справжні борці і справжні непереможні!

